

б то не було активної діяльності у церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, хто з нею не згоден, кого вабить до чорносотенної тихонівської церкви. Радянська влада буде сприяти «чистці приходів» лише віддачею під суд священиків і мирян, що вчинили злочини проти робітників і селян, а також розторгненням договорів із чорносотенцями – в адміністративному порядку й укладанням договорів з тими віруючими (не менше 20 осіб) ЯКИМ РАДЯНСЬКА ВЛАДА ВІРИТЬ (так у тексті. – *О.Т.*), тобто щодо яких вона переконана, що вони – не контрреволюціонери, не йдуть проти радянської влади, не йдуть проти завоювань Соціальної революції...». Внаслідок розколу церкви повітуправи повинні були уважно прислухатися до того, що відбувається в церкві, щоб «у належний момент не допускати захоплення прав радянської влади з боку кого б то не було», на місцях у повітах і волостях передбачалося звертати більше уваги на боротьбу екзархістів й українських автокефалістів [124].

Крім того, 9 жовтня 1922 р. НКВС направив губліквідкомам додаткові інструкції, які згодом були розіслані на місця і загалом зводилися до наступних практичних завдань:

1. Ніяких дозволів духовенству, якщо воно не належить до складу «Живої церкви» і ніяких дозволів групам віруючих, якщо вони не належать до «Живої церкви» не можна видавати ні на збори, ні на з'їзди для обрання єпископа або для вирішення інших віросповідних питань.

2. «Живій церкві» не робиться ніяких привілеїв у порівнянні з іншими віросповідними групами. Але «Живій церкві» видаються радянською владою дозволи на збори й з'їзди тому, що вона прагне до викорінення контрреволюції в церкві.

3. Якщо ж видати дозвіл тим представникам духовенства і мирян хто, так би мовити, «не визначився», вони можуть винести самі контрреволюційні постанови, так само як можуть обрати контрреволюціонера в єпископи.

4. Із цих міркувань на місцях безперешкодно можуть бути дозволені тільки збори і з'їзди «Живої церкви», а іншим слід навідріз відмовляти з політичних міркувань [125].

Такий курс, узятий офіційними органами державно-церковних відносин збив з пантелику багатьох рядових чиновників на місцях, що змусило центральні та губернські органи проводити активну роз'яснювальну роботу про роль ліквідкомів у загальноросійській церковній смуті. Наприклад, 18 грудня 1922 р. відділ управління Харківського губвиконкому направив до НКВС прохання про конкретизацію практичних кроків з розколу, на що наступного ж дня отримав детальні роз'яснення відділу НКВС по відокремленню церкви від держави.

Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття у користування церковних будівель. Укладати нові договори дозволялося лише з громадами, які увійдуть до складу груп «ЖЦ», оскільки «під виглядом релігійних груп, що не бажають об'єднуватися з Живою церквою, виступають контрреволюціонери, яким радвіла вірити не може, договори можливо укладати лише тоді, якщо буде відповідне посвідчення від місцевого губернського або повітового комітету Живої церкви», а доти, поки цього не відбудеться, необхідно було зберігати колишні договори. На завершення Центр застерігав, що «чистка парафій повинна бути виконана у всіх приходах. Контрреволюційно налаштовані елементи повинні бути усунуті від керівництва парафіяльним життям» [126].

Головним результатом проведення цієї роботи планувалося повністю позбавити тихонівців та автокефалістів парафій, що призвело б до розвалу їх громад і, як результат, зубожіння духовенства та його перехід на бік обновленства. З іншого боку, ставилося завдання загострення міжконфесійної боротьби шляхом передачі спірних храмів представникам УАПЦ та тихонівцям, щоб зіштовхуючи між собою різні напрями, «у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [127].

Інколи місцеві ліквідками занадто захоплювалися реалізацією розкольницької політики. Так, Чернігівський губвідділ управління своїм циркуляром № 5332 від 20 квітня 1923 р. запропонував окружним ліквідкомам у випадку протидії з боку церковних рад розпорядженням ВЦУ, негайно їх розпускати. Даний циркуляр потрапив до православного духовенства та НКВС РСФРР, що засвідчило витік інформації з діловодства офіційних органів і призвів до застереження з боку НКВС про недопустимість такого формулювання розпоряджень місцевим органам та про те, щоб матеріали секретного характеру не потрапляли до рук церковнослужбовців (навіть обмежувалося таємне листування між окрліквідкомами та райвиконкомами) [128].

Часткова зміна законодавства про релігійні культу, за яким загальна кількість членів громади повинна бути не менше 50 осіб, призвела до початку нової кампанії з перереєстрації релігійних громад. Необхідною умовою реєстрації було зазначення церковного угруповання, до якого себе відносила громада [129]. Як і в кампанії кінця 1922 – початку 1923 рр. першочерговим завданням було недопущення реєстрації необновленських громад, відмовляючи будь-якими формальними засобами: кількість членів менше 50, невиконання попереднього договору (не зроблено ремонт будівлі, втрачено інвентар, невідповідність інвентарного опису, відсутність страховки і т. д.), звинувативши в усьому «небажаних»

віруючих [130]. Загалом задача ліквідкомів у галузі розколу на той момент зводилася до обмеження церковних угруповань тихонівського толку і одночасно необхідно було виявляти всіляке сприяння обновленським угрупованням, щоб посилити вплив останніх на віруючих [131].

На 1924 р. НКВС визначав наступні завдання: «Робота ліквідкомів, що практично здійснюють регулювання і контроль над релігійним рухом, зводиться до двох основних моментів: а) виявлення багатолікої й різногалузевої картини релігійного руху шляхом всебічного обліку й систематичного планового нагляду за діяльністю, як первинних найдрібніших осередків його, так і їхніх об'єднань і б) ...практична робота з розчленування церкви і поступове її викорінення» [132].

Технологічна реалізація ліквідаціями даної лінії з розколу РПЦ наводиться у доповіді Мелітопольського окрадмінвідділу на нараді секретарів окрліквідкомів Катеринославської губернії 12-14 жовтня 1924 р.: «Розклад духовенства: набираємо групу обновленців і виживаємо тихонівців, пред'являючи законні вимоги, [такі] як порушення договорів... Технічно ж це проводимо у життя наступним чином: з'ясовується по лінії ДПУ відповідний піп, який приїжджає до ліквідкома, говорить, що знає таких-то осіб обновленської течії і ліквідком передає їм церкву» [133].

Результатом вищезазначеної наради стало визначення негативних моментів у роботі ліквідкомів, відзначаючи, що лінія, яка проводиться деякими адмінвідділами у своїй роботі з відокремлення церкви від держави, ставлячи основним завданням диктувати церковну політику у формі проведення розколу в тих або інших церковних або сектантських угрупованнях, є неправильною й «такий підхід у роботі адміністративних органів у питаннях відокремлення церкви від держави зовсім неправильний: робота з розкладання церковних і сектантських угруповань цілком належить відповідним органам [ДПУ. – *О.Т.*]. Адмінвідділи ж допомагають останнім у рамках суворої революційної законності, що проводять формальну частину роботи з відокремлення церкви від держави (виділення наше. – *О.Т.*)» [134].

Враховуючи попередній досвід роботи, 20 вересня 1924 р. Президія ВУЦВК у своїй постанові «Про адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів» реорганізувала адмінвідділи. На її основі НКВС видав циркуляр № 54/с від 29 вересня 1924 р. про скасування ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави і створення на їх місці відділів у справах релігійних громад при адміністративних відділах НКВС. Безпосереднє керівництво відділом покладалося на начальника адмінвідділу [135]. До кінця 1924 р. відділи отримали офіційну назву «Відділ культів при адмінвідділі НКВС».

Вищезазначеним циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів із органами ДПУ й особливо антирелігійними (церковними) комісіями при губернських та окружних паркомах, що регламентувалося циркуляром НКВС № 44/с від 25 серпня 1924 р. [136]. У той же час позитивних зрушень у цьому напрямку швидко досягнуто не було. Це підтверджується циркуляром НКВС № 18/с від 17 квітня 1925 р., в якому зазначалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії, будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що проводиться відповідними органами». Тому наказувалося «узгоджувати всі більш-менш принципові питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів чи начальником окружного відділення культів [137]. Отже, неабияке значення надавалося узгодженій та чіткій роботі відділів культів із органами ДПУ та КП(б)У, утворюючи своєрідний трикутник (див. рис. 1).

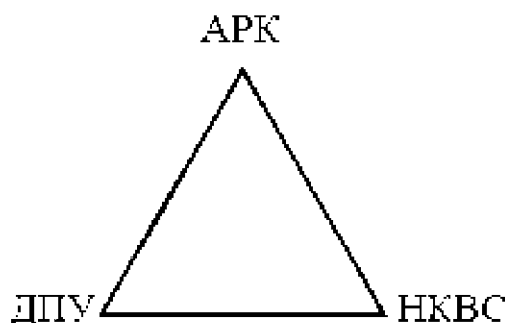

Рис. 1. Взаємозалежність державних органів у роботі з церковними організаціями

Протягом 1925 р. формується законодавча та інструктивна база роботи відділу культів, яка удосконалюється та систематизується, приймаючи на початок 1926 року усталені форми. Одним із досить чітко регламентованих є циркуляр № 20/с від 17 квітня 1925 р., в якому подано завдання відділів, схеми звітності, форми для заповнення тощо, відзначаючи, що «робота з проведення обліку [релігійного руху] є основою у всій діяльності відділень культів і на неї повинні спиратися і з неї повинні виходити всі інші моменти їх роботи» [138]. Отже, фактично, відділи культів НКВС у роботі з розколу починають відсуватися на задній план, охоплюючи лише формально-статистичний бік справи.

З утворенням (не без допомоги ДПУ та АРК) в Україні у червні 1925 р. нового церковного угруповання «Соборно-єпископська церква» НКВС видає розпорядження усіляко опікувати місцеві осередки даної конфесії, реєструючи їхні єпархіальні і благочинницькі управління,

давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди за узгодженням, у кожному окремому випадку, з ДПУ [139]. У той же час, «антирадянським» течіям – УАПЦ та РПЦ-тихонівці, продовжували робитися усілякі перешкоди: категорично заборонялася реєстрація церковних управлінь і «тим більше, не слід давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [140]. Таким чином, здійснювалася політика юридичного обмеження неугодних владі православних конфесій.

Досить часто працівники адмінвідділу зустрічалися із випадками, коли громади, намагаючись уникнути тиску держави та репресій, приховували свою справжню орієнтацію і вказували її, як «православна», «єдина православна церква», «східна церква» тощо. Для з'ясування істинного становища справ церковну службу громади відвідував агент НКВС, і якщо під час літургії згадувалося ім'я Синоду, то це вказувало на обновленську орієнтацію, якщо патріарха Тихона, то – тихонівську [141].

У 1925 р. лад у формулюванні назв православних конфесій було наведено, оскільки до цього у документації існував повний безлад, який вводив в оману не лише тогочасних чиновників НКВС, а й відомих дослідників даного питання, про що наголошувала українська дослідниця А. Киридон [142]. Обіжником НКВС від 4 вересня 1925 р. пропонувалося при встановленні орієнтації релігійних громад православного культу суворо дотримуватися наступних назв:

а) Синодальні громади (назви обновленські, Жива церква, прогресисти й інших вживати не слід).

б) Лубенського собору єпископів України 1925 року (Павло Погорілко на Поділлі, Феофілакт Булдовський на Полтавщині, Сергій Іваницький на Чернігівщині, Іонікій Соколовський на Катеринославщині та ін.).

в) Старослов'янські громади (назви: тихонівські, екзархіальні, греко-росіяни тощо, вживати не слід).

г) Автокефальні (липківські громади, що визнають митрополита В. Липківського).

д) Діяльно-Христової церкви (ДХЦ) [143].

Отже, згідно систематизації НКВС у другій половині 1925 р. на теренах України існувало п'ять православних конфесій. Систематизація статистичних даних місцевими відділеннями культів давала можливість узагальнювати всеукраїнські відомості і оперативно керувати державною політикою по розколу, зосереджуючи увагу на найбільш проблематичних регіонах.

Зведення ролі відділів культів при адмінвідділах до функції звичайних «учотчиків», які займалися практично винятково статистичною

документацією призвело до того, що загальні звіти за другу половину 1920-х років, як правило малоінформативні, інколи навіть безграмотні.

У 1927-1929 рр. відділ культів очолював інспектор у справах культів, а в 1930 р. – референт у складі Центрального адміністративного управління. Отож, робить висновок відомий дослідник О. Ігнатуша, зовнішні зміни керівного державного органу антицерковної боротьби в Україні свідчили про намагання влади діяти проти церкви оперативно, спираючись на адміністративно-репресивні методи. Органи правосуддя усували від регулювання державно-церковних стосунків. Принцип колегіальності (комісія) підміняли принципом єдиноначальності (інспектор) [144].

Отже, ми бачимо, що на першому етапі (1922-1925 рр.) органи НКВС (ліквідком – відділ культів) брали досить активну участь у розкольницькій політиці держави, яку визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та НК-ДПУ, але у другій половині їх роль звелася до формально-правової, а зміна складу керівних органів релігійних громад, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювалися лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ. Саме цим пояснюється абсолютна відчуженість органів НКВС від операції з підтримки тихонівських громад на чолі з митрополитом Сергієм та черговим розколом РПЦ 1927 р.

ПІСЛЯМОВА

Протягом останнього десятиліття розбудови незалежної держави в українському політикумі все частіше лунають заклики до створення в Україні Єдиної помісної церкви, ґрунтом для якої повинні стати чотири конфесії, що мають православні традиції: УПЦ-МП, УПЦ-КП, УАПЦ і УГКЦ. З приходом до президентства у 2005 р. В. Ющенко ця ідея почала лунаати все частіше. Так, на зустрічі у 2006 р. з предстоятелем УПЦ-МП митрополитом Володимиром, Президент наголосив, що «шлях до подолання розколу українського православ'я – Українська Помісна православна церква»^{*}. Натомість без урахування особливостей історичного розвитку православних конфесій та «уроків» історії розколу, у тому числі і міжвоєнного періоду, практично неможливо розробити стратегію об'єднавчого процесу, що відставить дані прагнення на невизначену перспективу. Отже актуальність зазначеної проблематики не викликає сумнівів.

З іншого боку, незважаючи на активізацію досліджень у царині історії РПЦ міжвоєнного періоду, багато питань залишаються у колі маловивчених проблем. Зокрема, розгляд розколу здійснюється переважно у світлі державно-церковних відносин через зосередження дослідників саме на проблемі державної політики щодо РПЦ; спостерігається брак ґрунтовних робіт з історії окремих конфесійних груп та течій; наявне розмаїття концептуальних підходів та вплив на світську науку православної церковної традиції. Окрім того, в українській історіографії, не дивлячись на те, що ця розробка нашої проблематики знаходиться у стані свого «пікового» розвитку, залишається невивченою ціла низка питань: розкол РПЦ в Україні, внутрішні і зовнішні рушійні сили розколу та їх взаємна вага, боротьба за українізацію конфесій, міжконфесійна боротьба на рівні «церква-віруючий», знищення владними структурами опозиційно налаштованого духовенства та мирян та багато інших проблем.

Оцінка документального матеріалу, що зберігається у вітчизняних архівосховищах та бібліотеках дає можливість стверджувати про досить вагоме, хоча і розпорошене по різних фондах, нашарування першоджерел, вивчення та використання яких дасть можливість створити повну й достовірну картину розвитку православної церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст., наповнить її новими фактами та цікавими особистостями, закрийє «білі плями» нашої духовної історії.

^{*} Президент Віктор Ющенко: «Помісна церква – ідея не проти когось, це ідея, як зібрати докупи українців» // Український південь. – 2006. – № 50.

Життя Російської православної церкви напередодні бурхливих подій революційних змагань яскраво свідчить, що в ній з'явилися групи розважливо мислячого духовенства, якими пропонувалися різні шляхи поміркованого реформування православ'я – від повернення до традицій перших віків християнства до широкої модернізації православної доктрини в нових соціально-політичних умовах ХХ ст. Однією з таких груп і були «обновленці». Порівняння ідейного багажу обновленства дореволюційного і «радянського», дає усі підстави стверджувати, що категорична точка зору клерикальних істориків про відсутність ідеологічної спадкоємності між обновленцями початку ХХ ст. та 1920-30-х рр. є безпідставною.

Одночасно, з приходом до влади більшовиків та створенням ними однієї із наймогутніших структур ідеологічної та політичної боротьби в радянській державі – Надзвичайної комісії (згодом – Державного політичного управління), відбулося формування у її надрах схеми розколу одного із наймогутніших ідеологічних противників – Російської православної церкви. Автором цієї ідеї став голова ВУНК Мартин Лаціс, а безпосередню розробку і реалізацію на державному рівні здійснив Лев Троцький. Скориставшись вилученням церковних цінностей, останній, через апарат ДПУ, підтримав реформаторське крило духовенства і, змістивши патріарха Тихона, дав їм можливість захопити вищу церковну владу. Таким чином, складається двоїста ситуація. З одного боку, можна умовно продовжувати обновленство з початку ХХ ст., але з іншого – обновленство зразка 1920-х років хоча й мало у своїх лавах колишніх реформаторів та пропагувало частину тих ідей, але за способом реалізації та суттю низки реформ значно відрізнялося від перших обновленців.

Важливим питанням для нових церковних керманців, яке потребувало негайного свого вирішення, стала боротьба за прихильність шанованого єпископату. Індивідуальному фактору реформатори надавали неабиякого значення, оскільки авторитет єпископату був настільки високим, що звернення його на бік обновленства було одним із найважливіших завдань не лише церковних структур, а й органів ДПУ, адже контроль над єпископатом давав можливість проводити церковну політику в необхідному руслі, а також мати увесь спектр інформації про внутрішньоцерковне життя.

Натомість, розрахунки радянських спецслужб повністю не реалізувалися, оскільки ліквідація церковної опозиції у вигляді як єпископату, так і рядового духовенства, здебільшого не приводила до реалізації тієї мети, що ставилася, – створення продержавної і підконтрольної РПЦ, а навпаки, піднімала авторитет духовенства в очах віруючих, для яких засуджені виступали в якості «духовних мучеників за віру».

Органам ДПУ-НКВС так і не вдалося в загальному плані розгромити адміністративну структуру РПЦ, очолювану патріархом Тихоном, оскільки на місця ув'язнених та висланих керманічів висвячувалися молоді та енергійні духовники, що приєднувалися до активної боротьби з розколом. З іншого боку, арешти дали змогу завербувати частину тихонівського єпископату й у подальшому використовувати його у своїх інтересах.

Важливе місце у міжконфесійній боротьбі грали маси віруючих, які, всупереч багатолітнім традиціям, не пішли за багатьма своїми пастирями, а виступили проти обновленства та реформаційних тенденцій. Більшість віруючих вимагала не змінювати православне віровчення, не ламати догмати, всі церковні реформи проводити лише після рішень Собору, що свідчило про небажання більшості мирян майже ніяких догматичних і канонічних змін. Ігнорування вищим духовенством Обновленської церкви вимог широких мас призвело до виникнення масового стихійного антиобновленського руху, який отримав назву «тихоновщина».

Вивчення широкого джерельного матеріалу показало в масштабах всієї України ставлення більшості селянства до обновленства, яке характеризувалося його категоричним несприйняттям. Особливо противилось воно введенню нового стилю літочислення. У соціальному плані опорою тихонівців були заможні селяни й середняки, серед нечисленних груп обновленства переважали бідняки й середняки.

Натомість позитивним моментом обновленської церкви в Україні є спроба її демократизації і реформування (перехід до григоріанського стилю, формування білого єпископату, українізація богослужіння), проте, досягти цього не вдалося через опір канонічного духовенства, релігійного світогляду більшості населення, вікові усталені традиції православ'я.

Особливістю українського обновленства, на відміну від російського, було обрання шляху поміркованих реформ. Так, ставлення українського обновленства до монастирів та ченців було не таким вкрай негативним, як у Росії, що зумовлювалося обранням середнього шляху реформування православ'я, відмовою від революційних змін у внутрішньому укладі церкви. Згодом, після Собору 1925 р. українське обновленство остаточно відмовилося від канонічних реформ, спостерігалось значне потепління політики відносно чернецтва, було знято з порядку денного питання шлюбного єпископату і повторного шлюбу духовенства, враховуючи настрої парафіян, відкладалось введення нового календарного стилю до вирішення цього питання Вселенським Собором. Все це звело нанівець реформаційні прагнення прогресивної частини духовенства, нівелювало ідейну складову обновленського руху, що призвело до втрати ним ідеологічного підґрунтя і, як результат, відхід найактивніших діячів.

Окрім того, більшість позитивних прагнень українських обновленців – українізація, соборноправність та автокефалія, виявилися, як засвідчила практика, лише декларацією. Реальних зрушень у даному напрямку так і не було зроблено. Так, українська мова в масштабах України практично не впроваджувалася, оскільки була незначною віруюча маса, що бажала слухати службу рідною мовою. Окрім того не вистачало перекладів богослужбових книжок, значна частина духовенства не знала мови народу, для якого служила тощо.

Натомість автокефалія виявилася лише ширмою, яка дала змогу безроздільно керувати Св. Синодом і, відповідно, церковною інституцією митрополиту Пимену (Петову), що призводило до виникнення конфліктів на вищих щаблях духовенства, постійних міжусобиць, наслідком яких були часті ротації єпископату, втрата ними авторитету як серед духовенства так і вірян, боротьба за привабливі єпархії, взаємні кляузи та привселюдні образи тощо. Усе це відштовхувало віруючу людність, штовхало православних до сектантства, марновірства тощо.

Причинами кризи обновленського руху і його повного занепаду в 30-х рр. ХХ ст. автор вважає його ідейне переродження, коли кар'єристи і честолюбці, переконавшись у марності своїх сподівань щодо стабілізації обновленської церкви; розчарування рядових священників у своїх мріях про поліпшення свого матеріального становища. До того ж перехід більшовицької партії та органів радянської влади від підтримки обновленства до нещадної боротьби з усіма релігійними конфесіями спонукав обновленців до блоку з канонічною РПЦ, до об'єднання всіх віросповідань для боротьби з безбожництвом. А радянський уряд, на певному історичному етапі скориставшись потенціалом обновленського руху для реалізації програми для знищення релігії й церкви в СРСР і не одержавши очікуваного результату, відчув себе спроможним домогтися перемоги атеїзму без допомоги церковних розкольніцьких угруповань. Обновленці стали непотрібними, «шкідливими» й були репресовані в основній своїй масі.

Револьюційна реформація обновленства, з одного боку, і відкрита неканонічність ієрархії УАПЦ – з іншого, призвели до виникнення в Україні своєрідного православного відгалуження, яке остаточно оформилося на Лубенському Соборі 1925 р. й отримало назву Соборно-єпископська церква. Причинами появи даної конфесії, на наш погляд, було ідеологічне протистояння у середовищі національно орієнтованого духовенства, яке не бажало революційних кроків у канонічному напрямку, але неабияк прагнуло до створення Помісної української церкви, з усіма властивими для подібної інституції рисами: соборноправність, українізація та автокефалія. Натомість відсутність широкомасштабної інформаційної

підтримки, шалений тиск з боку інших течій, і насамперед тихонівців та УАПЦ, призвело до їх нечисельності та швидкого згасання у конфесійній палітрі України.

Для боротьби із церковною опозицією в країні діяла система державних органів, де головними гравцями були Антирелігійна комісія, ДПУ та НКВС. Саме вони розробляли, реалізовували та контролювали проведення в життя рішень вищих ешелонів влади в країні. Пік їхньої роботи припадає на 20-ті рр. XX ст. , коли було втілено в життя практично в усі задуми щодо розвалу РПЦ. Існування цих структурних підрозділів радянської тоталітарної системи дало змогу досягти в кінці 1930-х років ілюзорної слабкості церковних інституцій та православної доктрини загалом, але знищити православ'я так і не вдалося.

Діяльність розкольницьких конфесій у радянській Україні, як і всьому СРСР, не мали вагомої перспективи для свого подальшого розвитку у зв'язку з надзвичайно стійкими традиціями канонічного православ'я серед віруючих, а підтримка обновленства та Соборно-єпископської церкви з боку радянської влади з самого початку були сплановані як тимчасовий захід для боротьби з тихонівщиною, а в ідеологічному плані вона не вписувалася в концепцію створення в майбутньому на території СРСР атеїстичного суспільства.